शाश्वत विकास:उद्दिष्टे आणि शैक्षणिक ग्रंथालये

प्रा.सुस्मिता वाळके
ग्रंथपाल, वारणा महाविद्यालय, ऐतवडे खुर्द.
susmita.walake@gmail.com

डॉ.सरला पी. निंभोरकर
ग्रंथपाल, गोपिकाबाई गावंडे महाविद्यालय, उमरखेड
nimbhorkar@gsgcollege.edu.in

सारांश
*शाश्वत विकास ही आजच्या जागतिक समाजासमोरील अत्यंत महत्त्वाची संकल्पना आहे. आर्थिक प्रगती, सामाजिक समता, पर्यावरणीय संरक्षण आणि गुणवत्तापूर्ण जीवन यांचा समतोल साधून वर्तमान आणि भावी पिढ्यांच्या गरजा पूर्ण करणे हा शाश्वत विकासाचा मूलभूत उद्देश आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाने २०१५ मध्ये २०३० पर्यंत साध्य करण्यासाठी १७ शाश्वत विकास उद्दिष्टे **(Sustainable Development Goals—SDGs)** स्वीकारली.गरिबी निर्मूलन,गुणवत्तापूर्ण शिक्षण, लैंगिक समानता,आरोग्य,पर्यावरण संरक्षण,शांतता आणि न्याय यांसारख्या विविध क्षेत्रांचा या उद्दिष्टांमध्ये समावेश आहे.या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेमध्ये माहिती,ज्ञानआणि डिजिटल तंत्रज्ञानाला विशेष महत्त्व आहे.त्यामुळे शैक्षणिक ग्रंथालये ही SDGs च्या अंमलबजावणीसाठी महत्त्वाची ज्ञानकेंद्रे ठरतात. महाविद्यालये व विद्यापीठांमधील शैक्षणिक ग्रंथालये विद्यार्थ्यांना,शिक्षकांना आणि संशोधकांना माहितीचे समान व न्याय्य प्रवेश उपलब्ध करून देतात. माहिती साक्षरता, डिजिटल साक्षरता,मुक्त प्रवेश संसाधने,संशोधन सहाय्य,ई-संसाधने,पर्यावरणपूरक ग्रंथालय सेवा आणि ज्ञाननिर्मिती यांद्वारे शैक्षणिक ग्रंथालये अनेक SDGs ला अप्रत्यक्ष तसेच प्रत्यक्ष योगदान देऊ शकतात.SDGs ची संकल्पना,शैक्षणिक ग्रंथालयांची भूमिका,प्रमुखSDGs शीअसले संबंध,ग्रंथालयीन उपक्रम,आव्हाने आणि प्रभावी अंमलबजावणीसाठी उपाययोजनांचा आढावा घेण्यात आला आहे.*

की-वर्ड्स: *शाश्वत विकास उद्दिष्टे,SDGs, शैक्षणिक ग्रंथालये,विद्यापीठ ग्रंथालये,माहितीशास्त्र, डिजिटल साक्षरता,हरितग्रंथालय,मुक्त प्रवेश.*

प्रस्तावना :

आजच्या ज्ञानाधारित समाजात माहिती आणि ज्ञान हे सामाजिक व आर्थिक विकासाचे महत्त्वाचे साधन बनले आहे. शिक्षण, संशोधन, रोजगार, आरोग्य, पर्यावरण आणि सामाजिक विकास या सर्व क्षेत्रांमध्ये योग्य माहितीचा वेळेवर आणि समान प्रवेश आवश्यक आहे. या संदर्भात ग्रंथालये केवळ पुस्तके वाचनासाठी उपलब्ध करून देणाऱ्या संस्था न राहता ज्ञान, माहिती, तंत्रज्ञान आणि सामाजिक विकासाची केंद्रे बनली आहेत.संयुक्त राष्ट्रसंघाने २५ सप्टेंबर २०१५ रोजी **"Transforming our world:the 2030 Agenda for Sustainable Development"**या कार्यक्रमांतर्गत १७ शाश्वत विकास उद्दिष्टे स्वीकारली.ही उद्दिष्टे २०३० पर्यंत गरिबी कमी करणे,शिक्षणाचा प्रसार करणे, समानता वाढवणे, पर्यावरणाचे संरक्षण करणे आणि सर्वांसाठी शांततामय व समावेशक समाज निर्माण करणे यावर केंद्रित आहेत.

ग्रंथालय क्षेत्राने SDGs च्या अंमलबजावणीत माहितीच्या सार्वत्रिक प्रवेशाला विशेष महत्त्व दिले आहे.IFLA च्या मते, शाश्वत विकासासाठी माहितीपर्यंत अर्थपूर्ण व समान प्रवेश आवश्यक असून ग्रंथालये हा प्रवेश उपलब्ध करून देण्यासाठी अत्यंत योग्य संस्था आहेत.ग्रंथालये या संदर्भात अधिक महत्त्वाची ठरतात,कारण ती उच्च शिक्षण,संशोधन,नवकल्पना ज्ञाननिर्मितीच्या प्रक्रियेशी थेट जोडलेली असतात.

२. शाश्वत विकास उद्दिष्टांची संकल्पना : शाश्वत विकास म्हणजे आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय गरजांमध्ये संतुलन साधून दीर्घकालीन विकास साधणे होय. SDGs अंतर्गत एकूण **१७ उद्दिष्टे आणि १६९ लक्ष्ये** निश्चित पुढीलप्रमाणे आहेत:

१.गरिबी निर्मूलन
२.भूकमुक्त जग
३.उत्तम आरोग्य व कल्याण
४.गुणवत्तापूर्ण शिक्षण
५.लैंगिक समानता
६.स्वच्छ पाणी व स्वच्छता
७.स्वस्त व स्वच्छ ऊर्जा
८.सभ्य रोजगार व आर्थिक विकास

९.उद्योग, नवकल्पना व पायाभूत सुविधा
१०.असमानता कमी करणे
११.शाश्वत शहरे व समुदाय
१२.जबाबदार उपभोग व उत्पादन
१३.हवामान कृती
१४.जलजीवन संवर्धन
१५.स्थलजीवन संवर्धन
१६.शांतता, न्याय व सक्षम संस्था
१७.उद्दिष्टांसाठी भागीदारी

यातील अनेक उद्दिष्टांच्या अंमलबजावणीसाठी माहिती, ज्ञान, शिक्षण आणि संशोधन हे मूलभूत घटक आहेत. त्यामुळे ग्रंथालयांची भूमिका बहुआयामी आहे.

३.शैक्षणिक ग्रंथालये आणि SDGs : शैक्षणिक ग्रंथालये म्हणजे महाविद्यालये, विद्यापीठे आणि उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये विद्यार्थ्यांना, शिक्षकांना व संशोधकांना माहिती व ज्ञानसंसाधने उपलब्ध करून देणारी केंद्रे होत.पारंपरिकमुद्रित संग्रहाबरोबरच आज शैक्षणिक ग्रंथालये ई-पुस्तके,ई-जर्नल्स, डेटाबेस,संस्थात्मक संग्रह,डिजिटल ग्रंथालये,मुक्त शैक्षणिक संसाधने आणि संशोधन डेटा उपलब्ध करून देतात.IFLAच्या मते,विविध प्रकारची ग्रंथालये २०३०अजेंडाच्या१७उद्दिष्टांना माहिती कौशल्ये, कर्मचारी,जागा आणि संसाधनांच्या माध्यमातून योगदान देऊ शकतात.

शैक्षणिक ग्रंथालयांची SDGs मधील भूमिका पुढील प्रमुख क्षेत्रांमध्ये पाहता येते:

- गुणवत्तापूर्ण शिक्षण
- संशोधन व नवकल्पना
- डिजिटल समावेशन
- माहिती साक्षरता
- सामाजिक समानता
- पर्यावरणीय जागरूकता
- मुक्त ज्ञानाचा प्रसार
- आजीवन शिक्षण
- शाश्वत पायाभूत सुविधा
- ज्ञानाधारित निर्णयप्रक्रिया

४. SDG ४ – गुणवत्तापूर्ण शिक्षण आणि ग्रंथालये

SDG ४ :Quality Education हे शैक्षणिक ग्रंथालयांशी सर्वाधिक संबंधित उद्दिष्ट आहे. विद्यार्थ्यांना अभ्यासक्रमाशी संबंधित पुस्तके,संदर्भग्रंथ,ई-संसाधने, संशोधन साहित्य आणि ऑनलाइन माहिती उपलब्ध करून देणे हे ग्रंथालयाचे मूलभूत कार्य आहे.ग्रंथालये विद्यार्थ्यांमध्ये माहिती शोधण्याची, तिचे मूल्यमापन करण्याची आणि योग्य पद्धतीने वापरण्याची क्षमता विकसित करतात. माहिती साक्षरता आणि डिजिटल साक्षरतेच्या माध्यमातून विद्यार्थी स्वतंत्रपणे ज्ञान प्राप्त करू शकतात.

यासाठी शैक्षणिक ग्रंथालये पुढील उपक्रम राबवू शकतात:

- माहिती साक्षरता प्रशिक्षण
- ई-संसाधन प्रशिक्षण
- संदर्भ व संशोधन मार्गदर्शन
- डिजिटल ग्रंथालयाचा वापर
- मुक्त शैक्षणिक संसाधनांचा प्रसार
- विद्यार्थ्यांसाठी ग्रंथालय अभिमुखता कार्यक्रम
- संशोधन डेटाबेस प्रशिक्षण

५. SDG ५ – लैंगिक समानता : ग्रंथालये सर्व विद्यार्थ्यांना कोणत्याही लिंगभेदाशिवाय समान माहिती व ज्ञान उपलब्ध करून देतात.महिला विद्यार्थिनी आणि संशोधकांसाठी विशेष माहिती संसाधने, महिला अभ्यास साहित्य,लैंगिक समानतेवरील संशोधन आणि जागरूकता कार्यक्रम आयोजित करता येतात.महिला

सक्षमीकरण,महिला शिक्षण,महिलांचे आरोग्य,रोजगार आणि नेतृत्व यासंबंधी माहिती उपलब्ध करून देऊन शैक्षणिक ग्रंथालये SDG5ला हातभार लावू शकतात.

६. SDG ८ – रोजगार आणि आर्थिक विकास : शैक्षणिक ग्रंथालये विद्यार्थ्यांना रोजगार व कौशल्यविकासाशी संबंधित माहिती उपलब्ध करून देतात.स्पर्धापरीक्षा,करिअर मार्गदर्शन, उद्योजकता,कौशल्यविकास,उद्योग क्षेत्र आणि रोजगाराच्या संधी यासंबंधी संसाधने विद्यार्थ्यांना उपलब्ध करून दिल्यास त्यांच्या रोजगारक्षमतेत वाढ होऊ शकते.ग्रंथालयामध्ये **Career Information Corner**, ऑनलाइन रोजगार पोर्टल्स आणि कौशल्यविकास साहित्य उपलब्ध करून देणे हा SDG 8 शी संबंधित प्रभावी उपक्रम ठरू शकतो.

७.SDG९ –नवकल्पना, संशोधन आणि पायाभूत सुविधा :विद्यापीठे आणि महाविद्यालये संशोधन व नवकल्पनांची प्रमुख केंद्रे आहेत.या प्रक्रियेत ग्रंथालये संशोधकांना संशोधन डेटाबेस,ई-जर्नल्स, पेटंट माहिती,संदर्भ व्यवस्थापन साधने आणि डिजिटल संशोधन संसाधने असतात.संस्थात्मकसंग्रह (Institutional Repository), संशोधन प्रकाशनांचे डिजिटल जतन, संशोधन डेटाचे व्यवस्थापन आणि मुक्त प्रवेशामुळे ज्ञानाचा प्रसार अधिक व्यापक होतो.

८.SDG१० –असमानता कमी करणे:माहितीचा समान प्रवेश हा सामाजिक समानतेचा महत्त्वाचा घटक आहे.आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल विद्यार्थ्यांना महागडी पुस्तके व संशोधन साधने खरेदी करणे शक्य नसते. अशा विद्यार्थ्यांना ग्रंथालयामधून मोफत किंवा सवलतीच्या स्वरूपात माहिती उपलब्ध करून देता येते.डिजिटल संसाधने,ई-पुस्तके आणि मुक्त प्रवेशातील साहित्य उपलब्ध करून देऊन शैक्षणिक ग्रंथालये माहितीतील असमानता कमी करू शकतात.

९. SDG ११ आणि SDG 13 – शाश्वत व हरित ग्रंथालय Climate Action यांच्याशी हरित ग्रंथालयाची संकल्पना जवळून संबंधित आहे.

शैक्षणिक ग्रंथालये पुढील पर्यावरणपूरक उपाययोजना करू शकतात :

- सौरऊर्जेचा वापर
- LED प्रकाशयोजना
- नैसर्गिक प्रकाश व वायुवीजन
- पाणी बचत
- कागदाचा कमी वापर
- डिजिटल दस्तऐवजांचा वापर
- ई-कचरा व्यवस्थापन
- वृक्षारोपण
- पर्यावरणविषयक पुस्तक प्रदर्शन
- हवामान बदलाविषयी जनजागृती

IFLA च्या २०२६ च्या **Green Libraries Guidelines** मध्ये पर्यावरणीय जबाबदारीसोबत सामाजिक समता आणि दीर्घकालीन संस्थात्मक स्थैर्य यांना जोडण्यावर भर देण्यात आला आहे.

१०. SDG १२ – जबाबदार उपभोग व उत्पादन : ग्रंथालयातील संसाधनांचा जबाबदारीने वापर करणे हे शाश्वत व्यवस्थापनाचा महत्त्वाचा भाग आहे. पुस्तकांची अनावश्यक पुनर्खरेदी टाळणे, ग्रंथालयांमध्ये संसाधनांचे वाटप करणे, डिजिटल संसाधनांचा योग्य वापर करणे आणि कागदाचा वापर कमी करणे यामुळे संसाधनांची बचत होते. **Resource Sharing** आणि **Library Consortia** यांमुळे अनेक संस्थांना समान माहिती संसाधनांचा वापर करता येतो. त्यामुळे आर्थिक व भौतिक संसाधनांची बचत होऊ शकते.

११. SDG १६ – शांतता, न्याय आणि सक्षम संस्था : माहितीपर्यंत मुक्त आणि विश्वासार्ह प्रवेश हा सक्षम समाजासाठी अत्यंत महत्त्वाचा आहे. शैक्षणिक ग्रंथालये विद्यार्थ्यांना प्रमाणित आणि विश्वसनीय माहितीचा वापर करण्यास प्रोत्साहित करतात. माहिती साक्षरतेच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना चुकीची माहिती, दिशाभूल करणारी माहिती आणि बनावट बातम्या ओळखण्याचे कौशल्य देता येते. अशा प्रकारे ग्रंथालये जबाबदार नागरिकत्व आणि माहितीपूर्ण समाजनिर्मितीस मदत करतात.

१२. SDG१७ –भागीदारी :SDGsसाध्य करण्यासाठी विविध संस्था आणि संघटनांमध्ये भागीदारी आवश्यक आहे.शैक्षणिक ग्रंथालये विद्यापीठातील विविध विभाग,संशोधन केंद्रे,इतर महाविद्यालये, ग्रंथालय संघटना,सरकारी संस्था आणि स्वयंसेवी संस्थांसोबत सहकार्य करू शकतात सदस्यत्व, संसाधन सामायिकरण,संयुक्त प्रशिक्षण कार्यक्रम, संशोधन प्रकल्प आणि SDG आधारित ग्रंथालय उपक्रमांद्वारे भागीदारी अधिक प्रभावी करता येते.

१३. शैक्षणिक ग्रंथालयांसाठी SDG आधारित उपक्रम :

SDG १	आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल विद्यार्थ्यांसाठी मोफत संसाधने
SDG ३	आरोग्यविषयक माहिती व जागरूकता
SDG ४	माहिती व डिजिटल साक्षरता प्रशिक्षण
SDG ५	महिला सक्षमीकरण साहित्य व कार्यक्रम
SDG ८	करिअर व कौशल्यविकास संसाधने
SDG ९	संशोधन, नवकल्पना व डिजिटल संसाधने
SDG १०	समान माहिती प्रवेश
SDG ११	हरित ग्रंथालय
SDG १२	कागद व संसाधनांचा जबाबदार वापर
SDG १३	हवामान बदल जनजागृती
SDG १६	विश्वसनीय माहिती व मीडिया साक्षरता
SDG १७	संस्थात्मक व ग्रंथालयीन भागीदारी

१४. SDGs च्या अंमलबजावणीतील आव्हाने :शैक्षणिक ग्रंथालयांना SDGs च्या दिशेने काम करताना काही अडचणींचा सामना करावा लागतो.आर्थिक मर्यादा आधुनिक तंत्रज्ञान व हरित पायाभूत सुविधांसाठी पुरेसा निधी उपलब्ध नसणे,सर्व विद्यार्थ्यांकडे समान डिजिटल साधने किंवा इंटरनेट उपलब्ध नसणे,कर्मचाऱ्यांचे प्रशिक्षण: SDGs आणि नवीन डिजिटल तंत्रज्ञानाबाबत पुरेसे प्रशिक्षण नसणे, जागरूकतेचा अभाव:विद्यार्थी व संस्थात्मक प्रशासनामध्ये ग्रंथालयाच्या SDGभूमिकेबाबत पुरेशी जाणीव नसणे.मोजमापाची समस्या:ग्रंथालयाच्याSDGयोगदानाचे परिणाम मोजण्यासाठी निर्देशक नसणे, सतत बदलणाऱ्या डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे कौशल्या अद्ययावतीकरण आवश्यक असणे.एका आंतरराष्ट्रीय OCLC सर्वेक्षणात १७०० पेक्षा अधिक ग्रंथालय कर्मचाऱ्यांच्या प्रतिसादातून असे दिसून आले की ग्रंथालये प्रत्यक्षात अनेक SDG-संबंधित उपक्रम राबवत असली तर त्यांपैकी बहुसंख्य संस्थांनी SDGsलाऔपचारिक धोरणात्मक नियोजनात अद्याप पूर्णपणे समाविष्ट केलेले नाही.

१५. प्रभावी अंमलबजावणीसाठी सूचना

ग्रंथालयाच्या **Strategic Plan** मध्ये SDGs चा समावेश करावा.प्रत्येक SDG शी संबंधित ग्रंथालयीन उपक्रम निश्चित करावेत. ग्रंथालय कर्मचाऱ्यांसाठी SDG व डिजिटल कौशल्य प्रशिक्षण आयोजित करावे. हरित ग्रंथालय संकल्पना विकसित करावी. ऊर्जा, पाणी आणि कागद बचतीवर भर द्यावा. मुक्त प्रवेश संसाधनांचा अधिकाधिक वापर करावा.संशोधकांसाठी Research Data Management सेवा विकसित करावी. SDG विषयक पुस्तक प्रदर्शन व व्याख्याने आयोजित करावीत. विद्यार्थ्यांसाठी माहिती साक्षरता व मीडिया साक्षरता कार्यक्रम राबवावेत. ग्रंथालयाच्या SDG योगदानाचे वार्षिक दस्तऐवजीकरण व मूल्यमापन करावे. महाविद्यालयातील IQAC,NSS,NCC आणि विविध शैक्षणिक विभागांसोबत सहकार्य वाढवावे.स्थानिक समुदायाच्या गरजांनुसार ग्रंथालयीन सामाजिक उपक्रम राबवावेत. IFLA देखील ग्रंथालयांनी त्यांच्या SDG योगदानाचे दस्तऐवजीकरण करून ते धोरणकर्ते व समुदायापर्यंत पोहोचवण्याची आवश्यकता अधोरेखित करते.

१६.निष्कर्ष

शाश्वत विकास उद्दिष्टे ही केवळ सरकारी संस्था किंवा विकास संस्थांची जबाबदारी नसून समाजातील प्रत्येक ज्ञानसंस्थेची सामूहिक जबाबदारी आहे.या संदर्भात शैक्षणिक ग्रंथालये महत्त्वाची भूमिका बजावू शकतात. शिक्षण, संशोधन, माहितीचा समान प्रवेश, डिजिटल समावेशन, पर्यावरण संरक्षण, महिला सक्षमीकरण,

रोजगारक्षम कौशल्ये आणि ज्ञाननिर्मिती या विविध माध्यमांतून ग्रंथालये SDGs च्या अंमलबजावणीला चालना देतात.

विशेषतःSDG4(गुणवत्तापूर्ण शिक्षण),SDG5(लैंगिक समानता),SDG9(नवकल्पना),SDG10 (असमानता कमी करणे),SDG11(शाश्वत समुदाय),SDG12(जबाबदार उपभोग),SDG13(हवामान कृती),SDG16(शांतता व सक्षम संस्था)आणि SDG17(भागीदारी) यांच्याशी शैक्षणिक ग्रंथालयांचे कार्य थेट जोडता येते.

आजच्या काळात ग्रंथालयाने केवळ "माहिती देणारी संस्था" न राहता **"शाश्वत ज्ञान समावेशक शिक्षण आणि सामाजिक परिवर्तनाचे केंद्र"** म्हणून कार्य करणे आवश्यक आहे. IFLA च्या मते, ज्ञान व माहितीच्या माध्यमातून सर्वांसाठी शाश्वत भविष्य घडविण्यात ग्रंथालयांची भूमिका महत्त्वाची आहे. त्यामुळे प्रत्येक महाविद्यालय व विद्यापीठाने आपल्या ग्रंथालयाच्या विकास आराखड्यात SDGs चा समावेश करून त्यांचे नियमित मूल्यमापन करणे ही काळाची गरज आहे.

संदर्भसूची

1. Connaway, L. S., Doyle, B., Cyr, C., Gallagher, P., & Cantrell, J. (2023). Libraries model sustainability: The results of an OCLC survey on library contributions to the Sustainable Development Goals. *IFLA Journal*. https://doi.org/10.1177/03400352221141467
2. Devi, S., Gupta, D. K., & Arahova, A. (2024). IFLA's role in mobilizing libraries towards achieving the Sustainable Development Goals: A review. *IFLA Journal, 50*(3), 644–656. https://doi.org/10.1177/03400352241252926
3. International Federation of Library Associations and Institutions. (2021). *Toolkit: Libraries, development and the United Nations 2030 Agenda*. IFLA.
4. International Federation of Library Associations and Institutions. (2024). *IFLA strategy 2024–2029: Sustainable futures for all through knowledge and information*. IFLA.
5. International Federation of Library Associations and Institutions. (2026). *IFLA guidelines for green libraries*. IFLA.
6. International Federation of Library Associations and Institutions. (n.d.). *How do libraries further development?* IFLA.
7. International Federation of Library Associations and Institutions. (n.d.). *Powering sustainable development*. IFLA.
8. United Nations. (n.d.). *Libraries and sustainable development*. United Nations.
9. United Nations. (2015). *Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development*. United Nations.